

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2026.1.28>

*NADİR MƏMMƏDLİ (Azərbaycan)**

I ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLÖJİ QURULTAY MƏXFİ ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ

Xülasə

Məqalədə 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Türkoloji Qurultayın arxiv materialları araşdırılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində qorunan tam məxfi sənədlər ilk dəfə elmi dövriyyəyə təqdim edilir. Bu sənədlər qurultayın hazırlanması, iştirakçıların seçilməsi, təşkilati məsələlər və Sovet hakimiyyətinin prosesə nəzarət mexanizmlərini əks etdirir.

Arxiv materiallarına əsasən Türkoloji Qurultay yalnız elmi tədbir deyil, həm də Sovet siyasətinin mühüm aləti olmuşdur. Qurultayın çağırılması, nümayəndələrin müəyyənləşdirilməsi və dəvəti, gündəlik məsələlərinin formalaşdırılması, Moskvanın və Partiya orqanlarının nəzarəti və digər məsələlər məqalədə qısa şəkildə əks olunur.

Açar sözlər: *I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay, məxfi arxiv sənədləri, latın alifbası, Sovet milli siyasəti, türkoloji araşdırmalar.*

Arxiv işi Azərbaycan Respublikasında hər zaman dövlət rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan bu ardıcıl dövlət siyasəti bu gün də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir və ölkənin arxiv fondlarında mühafizə olunan sənədlərin qorunması, tədqiqi və istifadəsinə xüsusi önəm verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 21 iyun tarixli Sərəncamına əsasən, Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi adlandırılan keçmiş Partiya Arxivi Milli Arxiv İdarəsinin tabeliyindən çıxarılaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinə verilmişdir. Ardınca, 2009-cu il 22 iyul tarixli Sərəncamla

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor.
E-mail: nurlan1959@gmail.com

arxivin adı dəyişdirilərək Siyasi Sənədlər Arxivi kimi təsdiq edilmişdir. Hazırda isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 12 oktyabr tarixli Fərmanına uyğun olaraq arxiv İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi adı altında fəaliyyət göstərir.

İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malik sənədlər mühafizə olunur. Sözügedən tarixi hadisənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni kontekstini geniş şəkildə əks etdirən bu qiymətli materiallar türk xalqları tarixinin yenidən işlənməsi, eləcə də müstəqillik düşüncəsinin formalaşması və inkişafı baxımından zəngin mənbə bazası yaradır. Arxivdə qorunub saxlanılan I Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya dair məxfi, tam məxfi sənədlər, habelə qurultayla bağlı məktublar, protokollar və teleqramlar yüz il ərzində ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim olunur. Bu qovluğa I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması barədə İ.Stalinə göndərilmiş teleqramların, ÜKP(b) MK-nın bu barədə qərarları, Təşkilat Komissiyası, bu qurumun protokolları, məktubları, qurultaya gələn nümayəndə və nümayəndə heyətlərinin siyahısı, ÜKP(b) MK-nın qurultaya rəhbərlik edən şəxsləri haqqında materiallar, SSRİ üzrə qurultayla bağlı stenoqrafik hesabatlar, bölmə iclaslarındakı çıxışlar və qurultaya aid sənədlər toplanmışdır.¹ Materialların hamısı möhürlə təsdiqlənmişdir. Bu arxiv sənədlərinin rəsmi olaraq Moskva və Bakının partiya strukturlarında saxlanılmasının və nəzarətdə olduğunun sübutudur.

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı elmi təşəbbüs kimi təqdim olunsada, arxiv sənədləri göstərir ki, bu tədbirin hazırlanması və keçirilməsi sırf elmi müstəvidə deyil, yüksək siyasi və inzibati səviyyədə, mərkəzi sovet orqanları ilə sıx əlaqədə həyata keçirilirdi. Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin həm Rəyasət Heyəti, həm də Katibliyi müxtəlif tarixli iclaslarında qurultayla bağlı məsələləri müzakirəyə çıxarmış, təşkilati təklifləri rəsmi qərarlarla təsdiqləmiş, əsas təşkilatçıların Moskvaya ezamını təmin etmiş və ideoloji nəzarəti əlində saxlamışdır.

Bu sənədlər, bir tərəfdən Sovet hakimiyyətinin türk xalqlarının dil və mədəniyyət məsələlərinə dair siyasətini sistemli şəkildə yönləndirdiyini

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57.

göstərir; digər tərəfdən isə Azərbaycan elmi-mədəni mühitinin maddi-texniki şəraitinin yetərsizliyi (məsələn, Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin yararsız binada fəaliyyət göstərməsi) fonunda ciddi strukturlaşmaya və təşkili dəstəyə ehtiyac olduğunu üzə çıxarır.

Beləliklə, qurultay həm elmi mərkəzləşmə, həm də ideoloji idarəetmə baxımından Sovet rejiminin türk dünyasına münasibətinin konkret təzahürü kimi çıxış edir. Bu, eyni zamanda yerli təşəbbüslərin yalnız mərkəzin razılığı və təsdiqi ilə həyata keçirilə biləcəyini, sovet sistemində elmi fəaliyyətin də siyasi nəzarətdən kənarda olmadığını nümayiş etdirir.

Sənədlərin üzərində “Oxunandan sonra yandırılısın” – qeydi yer alsada, sözügedən materiallar məhz göndərildiyi qurumun – Mərkəzi Komitənin Məxfi 6-cı şöbəsinə məxsus qovluqda aşkar edilmişdir. Bu sənədlər 105 il ərzində ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətin və geniş oxucu auditoriyasının istifadəsinə təqdim olunur.

Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Gizli şöbənin məlumatının tam məxvi şəkildə saxlanması tələb olunur. AK(b)P MK Katibliyinin 14 fevral 1925 ci ildə 6-cı iclasının 32 sayılı protokolundan çıxarısa əsasən qurultayın çağırılması ilə bağlı Cəbiyevin göstərişi müzakirə olunur və qəbul edilir²:

Азербайджанская Коммунистическая Партия (Большевиков) ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
отдел СЕКРЕТНЫЙ

№ 32 Секретариата ЦК АПН (6-ов) от 22.12.1925 г.

№	Слушали	Постановили
8	О созыве Всесоюзного Териологического Съезда. (т. Джабиев.)	8. а/ Созыв Съезда признать необходимым. б/ Считать целесообразным созвать Съезд в Баку, в начале июня 1925 г. в/ Просить ЦК РСФСР, ввиду важности Съезда предложить Всесоюзной Научной Ассоциации обеспечить материально и организационно созыв Съезда.

Правила о порядке хранения см. на обороте.

² Фонд 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, səh. 1.

Bu tip məxfi və gizli sənədlər Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 6-cı şöbəsi tərəfindən verilir və qorunub saxlanılırdı:

1. Mərkəzi Komitənin protokollarından çıxarışların, habelə Mərkəzi Komitə və partkomlar tərəfindən verilmiş ayrı-ayrı göstərişlərin hansı şəxslərə göndəriləcəyi Mərkəzi Komitə katiblərindən biri, katibləri tərəfindən müəyyən edilir və yalnız konkret şəxslərə ünvanlanır.
2. Mərkəzi Komitənin və partkomların çıxarış və göstərişlərinin bu sənədlərdə adı keçməyən şəxslərə verilməsi qəti qadağandır.
3. Mərkəzi Komitə və partkomların çıxarış və ayrı-ayrı şəxsi göstərişləri xüsusi şəxsi işlərdə saxlanmalıdır və heç bir halda bu sənədlərin sovet və ya həmkarlar ittifaqı kargüzarlığına əlavə olunmasına yol verilməməlidir.
4. Mərkəzi Komitənin və partkomların çıxarış və göstərişlərinin surətinin çıxarılması, habelə onların sovet və ya həmkarlar ittifaqı kargüzarlığında yazılı şəkildə istinad olunması qəti şəkildə qadağandır.
5. Bu qərarların hər hansı bir pozuntusu baş verdikdə, Mərkəzi Komitənin gizli şöbəsi dərhal bu barədə məlumat verir və məsələ Mərkəzi Komitənin Katibliyinə və ya partiya komitələrinə çatdırılaraq, günahkarlar ciddi partiya məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Пролетарии всех стран соединяйтесь! / جملہ جهان قزاقی کاسہ سی بر لہ شکر ا

آذربایجان قومیست فرقه سینک (بولشویک) / Azərbaycan Kommunist Partiyası (Böşşevinov) / ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

Азербайджанская Коммунистическая Партия (Большевиков) / Azərbaycan Kommunist Partiyası (Böşşevinov) / ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

отдел СЕКРЕТНЫЙ

№ 9 / 192 г.

Тов. / Тов.

Вынесен из протокола № 9 Президиума ЦК АКП (б-ов) от 25 до 1 192 г.

№	Слушали	Постановили
1	О Туркологическом "сезде" (т.т. Джабиев и Зифельдт.)	1. а/ Утвердить срок созыва Туркологического "сезда" на 25-ое февраля 26 г. б/ Делегатами от АССР и НССР на "сезд" утвердить т.т. 1. Акундова Р. 2. Агаева Ф., 3. Зейналлы, 4. Расимова Панаха, 5. Кулиева Р. 6. Султанову Афу. 7. Эфенди Заде. 8/ Предложить Комитетам Азербайджанской делегации на "сезде" все возникающие вопросы согласовывать с ЦК АКП (б)

Правила о порядке хранения см. на обороте.

Qurultayda Azərbaycan nümayəndə heyətinə dair meydana çıxacaq bütün məsələlər AK(b)P MK-nın Katibliyi ilə razılaşdırılmaqla Komissiyaya həvalə edilsin.³

Bu artıq Qurultayın konkret tarixini (25 yanvar 1926-cı il) və Azərbaycan tərəfdən rəsmi nümayəndə heyətinin tərkibini təsdiqləyən olduqca mühüm bir sənəddir, qurultayın qərarlaşdırılmış mərhələyə keçdiyini sübut edir, həm təşkilati, həm də siyasi-diplomatik baxımdan əhəmiyyətlidir.

1926-cı il 25 yanvar tarixli tam məxfi protokol çıxarışı göstərir ki, artıq Türkoloji Qurultayın keçirilməsi ilə bağlı bütün əsas qərarlar yekunlaşdırılmış və rəsmiləşdirilmişdir. Məhz bu sənədlə:

1. Qurultayın tarixi rəsmi şəkildə 25 fevral 1926-cı il olaraq təsdiq edilir – bu, əvvəlki sənədlərdə görülməyən qeyri-müəyyənlik və təxirəsalınmaların başa çatdığını göstərir;

2. Azərbaycan və Naxçıvan MSSR nümayəndə heyətinin tam tərkibi açıqlanır və təsdiqlənir – bu da sübut edir ki, nümayəndələr sadəcə elmi əsaslarla yox, siyasi etibarlılıq və partiya ilə uzlaşma prinsipi ilə seçiliblər;

3. Nümayəndə heyətinə dair bütün məsələlərin partiya katibliyi ilə razılaşdırılması şərtidir, bu isə bir daha göstərir ki, Qurultayda iştirak edənlər yalnız elmi mövqeyə görə deyil, ideoloji uyğunluq və mərkəzi nəzarət çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər.

Bu sənəd, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, hazırlıq, maliyyələşmə, təşkilat komitəsi və təchizat məsələlərinin artıq konkret nəticəyə gəldiyini və qurultayın siyasi və inzibati baxımdan tam hazırlandığını göstərir:

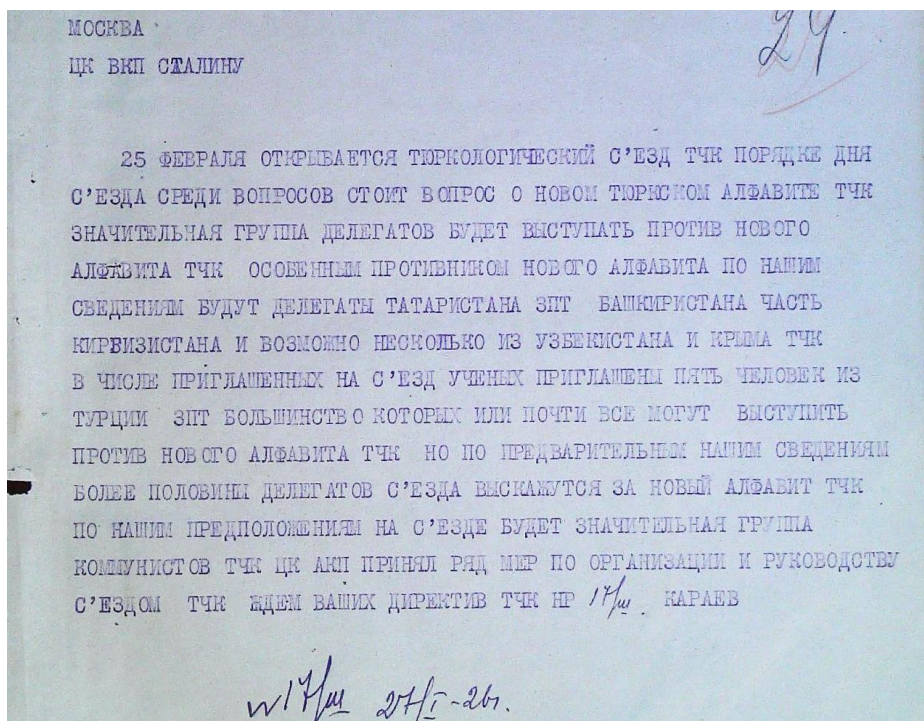
I Türkoloji Qurultayına hazırlıqlar daha ciddi şəkildə 1924-cü ilin aprelindən başlamış və bunun üçün SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə Təşkilat Komissiyası yaradılmışdı. Moskvadakı mərkəzi qüvvələr də bir sıra mülahizələrdən sonra qurultayın 1925-ci ildə keçirilməsinə icazə verdilər. Qurultayın başlanmasından 1 il əvvəl – 1925-cı il yanvarından Bakıda elmi tədbirlər keçirilməsinə start verilir.

Dünya şərqşünaslarının türkologiyaya olan xüsusi marağını və bu elmin SSRİ-dəki xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Bakıda Ümumittifaq

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.9.

Şərqsünaslıq Elmi Cəmiyyətinin 1925-ci il avqustun 6-da keçirilən iclasında bir sıra pedaqoji və elmi konfransların, bəzi sovet respublikalarının və vilayətlərinin qurultay və sinpoziumlarının tövsiyələri nəzərə alınaraq qərar qəbul edilir və təsdiq olunur: “Qurultay SSRİ Şərqsünaslıq Elmi Assosiasiyası və Azərbaycanı Tədqiq və Tədqiqat Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə çağırılısın”.⁴

27 yanvar 1926-cı il tarixində Qarayev əlifbanın qurultayda qəbulu narahatlığı ilə bağlı Stalinə məktub ünvanlayıb, ondan kömək istəyir:

Moskva

VKP(b) MK-ya, Stalinə Qarayevin məlumatı.

25 fevralda Türkoloji Qurultay açılır. Qurultayın gündəliyindəki məsələlər arasında yeni türk əlifbası məsələsi də var. Nəzərəcarpacaq sayda nümayəndə yeni əlifbasa qarşı çıxacaq. Bizim məlumatımıza görə, yeni əlifbanın əsas əleyhdarları arasında Tatarıstan, Başqırdıstan, Qırğızıstan nümayəndələri, bəzi özbək və Kırım nümayəndələri də olacaq. Qurultaya

⁴ AMEA arxivi, fond 1, qovluq.

Türkiyədən beş nəfər dəvət olunub, onların əksəriyyəti və ya demək olar ki, hamısı yeni əlifbaya qarşı çıxış edə bilər.

Lakin bizim ilkin məlumatımıza görə, qurultay nümayəndələrinin yarısından çoxu yeni əlifbanı dəstəkləyəcək. Güman edirik ki, Qurultayda əhəmiyyətli sayda kommunistlər olacaq. Azərbaycan Kommunist Partiyası artıq Qurultayın təşkili və ona rəhbərlik məsələləri üzrə bir sıra tədbirlər qəbul etmişdir. Sizin təlimatınızı gözləyirik.

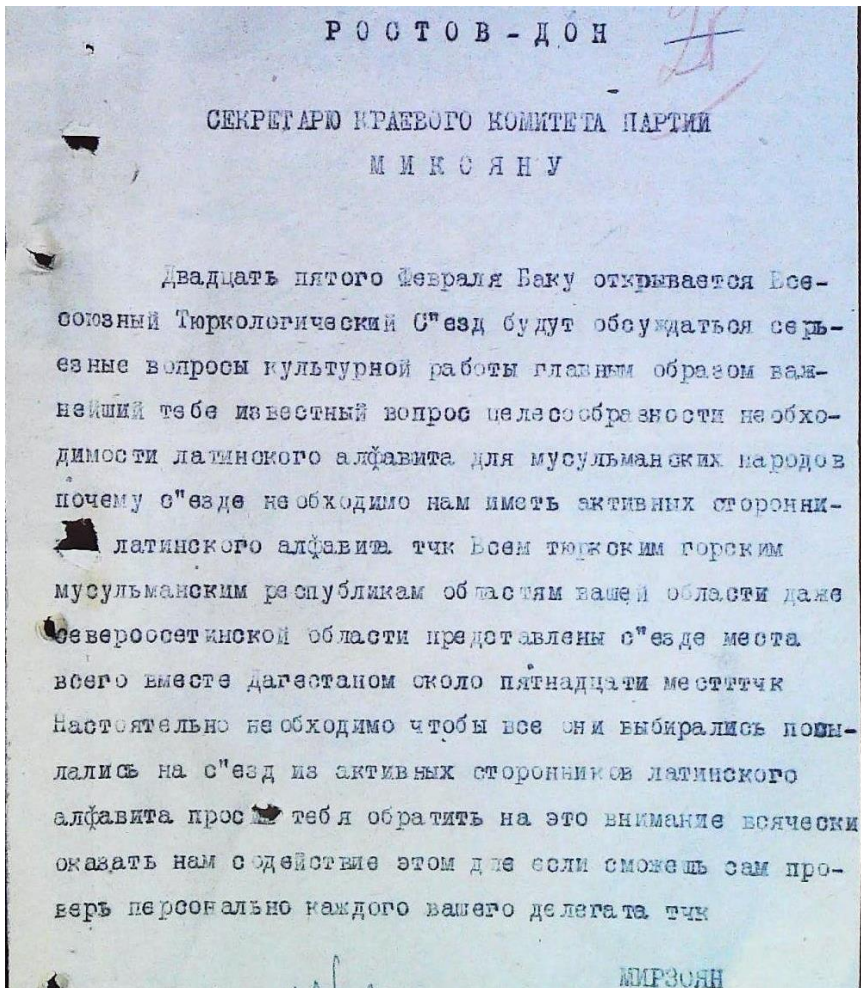
Qaraev⁵

Azərbaycan Kommunist (Bolşevik) Partiyasının müraciətləri qurultaydan əvvəl planlaşdırılmış “siyasi süzgecdən keçirmə” prosesidir. Fəal latın əlifbası tərəfdarı olan nümayəndələrin seçilməsi məqsədilə konfranslar təşkil edilməsi, tədbirlər “elmi müzakirə” adı ilə aparılsa da, əslində Qurultayda latın əlifbasının qəbulunu təmin etmək üçün əvvəlcədən hazırlanmış süni kadr seçimi idi. Qurultaydan öncə keçiriləcək Azərbaycan müəllimləri konfransı da əvvəlcədən ictimai rəy formalaşdırmaq üçün “bəyannamə qəbul etmək” məqsədi daşıyırdı. Qarayevin Stalinə məktubu isə əsl narahatlığın ifşası idi: 27 yanvar 1926-cı il tarixli məktubda qurultayın nəticələrindən əmin olmadığını və bir çox nümayəndənin yeni əlifbaya qarşı çıxacağını bildirir. Bu, göstərir ki, SSRİ daxilində türk xalqları arasında latın əlifbası məsələsində yekdil mövqe yoxdur və ciddi ideoloji parçalanma riski var. Qarayev mərkəzi hakimiyyətin müdaxiləsini və direktivləri, Stalindən təlimat gözləməsi qurultayın formal müstəqilliyini inkar edir və açıq-aydın göstərir ki, qərarlar Kreml tərəfindən idarə olunur. Azərbaycan Kommunist Partiyası artıq bir sıra tədbirlər görsə də, Moskvanın siyasi xəttinə uyğun addımlar atmağa hazırdır. İdeoloji məqsəd türk xalqlarının ümumi yazı sistemini formalaşdırmaqdır.

Mirzoyan da əlifbanın qəbulu ilə bağlı narahatlığını gizlətmir, 6 fevral 1926-cı ildə Rostov Vilayət Komitəsinin katibi Mikoyana belə bir məzmununda məktub ünvanlayır⁶:

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.24.

⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.25.

Rəsmi olaraq “mədəni məsələlərin” müzakirəsi adı altında çağırılan qurultay latın əlifbasına keçidi qəbul etdirmək üçün siyasi manevr kimi istifadə olunurdu. Məktubda deyilir ki, ən əsas məsələ latın əlifbasının müsəlman xalqlar üçün məqsəduyğun olub-olmamasıdır. Tərəfdar olmayan nümayəndələrin qarşısı inzibati yolla alınır. Mirzoyan açıq şəkildə bildirir ki, qurultayda iştirak edəcək bütün nümayəndələr “latın əlifbasının fəal tərəfdarları” olmalıdırlar. Bu, ideoloji plüralizmə yer verilmədiyini və əvvəldən nəticənin formalaşdırıldığını sübut edir.

Aşağıdakı siyahını təqdim etməyə də bilərdik, lakin məhz SSRİ-dən şəxsən dəvət olunan şərqşünas, türkoloq və ictimai-mədəni xadimlərinin siyahısında adının üstündən xətt çəkilməsi, dəvətə münasib bilinməməsi

diqqətimizi çəkdi. Syahıdakı son abzas və qeyd məsələnin latın əlifbası ilə bağlılığına dəlalət edir:

“Bütün bu hesablamalara əsasən, Qurultayda səsvermə hüququna malik 132 nümayəndə iştirak edəcək. Onlardan 75 nəfəri qəti şəkildə yeni latın əlifbasının qəbulunu dəstəkləyəcək, yalnız 30 nəfər isə ərəb əlifbasının islah edilmiş variantını müdafiə edəcək. Qalan 27 nəfərin mövqeyi naməlumdur. Biz güman edirik ki, yalnız bu 75 səsə əlavə olaraq, həm həmin 27 nəfər arasında, həm də ərəb əlifbasının islahat tərəfdarları arasında

С П И С О К

ДЕЛЕГАТОВ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ПРИГЛАШЕННЫХ ИЗ ЗАГРАНИЦЫ

27

ФАМИЛИЯ, И м е н а	Сколько мест	Сколько голосов за латинский аоф.	ПРИМЕЧАНИЕ
КЕПРЮДИ-ЗАДӘ	I		
АЛИБЕК ГУСЕЙН-ЗАДӘ	I		
МАНЦЕЛЬ	I	I	
МЕЙСАРОШ	II		
ОМА ТЕХСИН	I	I	
ГОРТЕН	I	I	
КОНШ Игнатий	I	I	
МЕДЖИД СОЛТАНӘ	I		
ДЕНИ	I		
МУНКАЧИ	I		
БОНЕЛИ	I		
СЕТЕЛӘ	I		
ТОМСОН	I		
БАНН	I		

Кроме четырех указанных за Латинский алфавит остальные вообще будут пассивны и как гости и как ученые .-

ümmilikdə əlavə ən azı 10 səs də əldə edəcəyik. (qeyd: 65 nəfər qəti şəkildə latın əlifbasına tərəfdardır)”

Bu siyahı başqa bir arxiv səhifəsində yenilənir⁷:

СПИСОК	
персонально приглашаемых из СССР на Тюркологический восточковедов, тюркологов и культурных работников	
قورولتايە مەتقى سەبائىت شورا جەمئىيەتتەن شەخسە دعوت اولانلار سايىمى	
1) Михаил Павлович.	موسى
2) Академик Ольденбург.	هولدنبورگ
3) Профессор Самойлович.	ساموئلويچ
4) Академик Бартольд.	بارتولد
5) Академик Марр.	مارر
6) Профессор Пикарский.	پيكارسكى
7) " Подианов.	پوديانوف
8) " Яковлев.	ياكوفلەف
9) " Голдлевский.	غولدهولسكى
10) Корямасов.	
11) Самурский (Дагестан).	(داعستان)
12) Атабаев (Туркменистан).	(توركمستان)
13) И. Г. Броддо. (Москва)	
14) Газа Макездов (Татарстан).	(تاتارستان)
15) Фидрет (Узбекистан).	(ئوزبكستان)
16) Никифоров (Якутия).	(ياكوتيا)
17) Профессор Чобан-Заде (Азербайджан).	(چوبان زاده (آذربايجان))
18) Нонширинов (Башкирстан).	(باشكيرستان)
19) Тюркюлов (Узбекистан).	(ئوزبكستان)
20) Байтургуев (Казахстан).	(قازاقستان)
21) Омар-Фатма (Грузия).	(گورجستان)
22) Профессор Алмашири (Азербайджан).	(آلماشيري (آذربايجان))
23) Умаров (Татарстан).	(تاتارستان)

СПИСОК		
ПЕРСОНАЛЬНО ПРИГЛАШАЕМЫХ ИЗ СССР ВОСТОКОВЕДОВ, ТЮРКОЛОГОВ И КУЛЬТУРНЫХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ РАБОТНИКОВ		
ФАМИЛИИ И	За реформированный арабский алф.	За латинский алф.
Акл. ОЛЬДЕНБУРГ / Ленинград/		за
Акл. МАРР / Ленинград/		за
Проф. ПИКАРСКИЙ.		за
* ИКОВЕВ / Москва/		за
* ГОРДЕВСКИЙ / Моск./		за
САМУРСКИЙ / Дагестан/		за
ГАЗЕ-МАКЕЗДОВ / Татаристан/	за	за
НИКИФОРОВ / Якутия/		за
ГАМАН-ЗЕИНА / Башкирстан/	за	за
МУХИДИН-ЮРБАН-АЙЕВ/Татаристан/	за	за
ПОПЕ / Ленинград/		за
ФЕЕВ / Башкирия/		за
Проф. ВОРАДИН / Москва/		за
АТНАУЛОВ / Казань/		за
КНАМСКИЙ		за
ПЕТРОВ / Глазнаула/		за
ИРИКОВ		за
МАЛОВ		за

По всем этим подсчетам на С"езде" будет с 132 делегата о решении голосом. Из них 75 определено в категорическом форме будут за принятия нового латинского алфавита и только 30 за арабский с реформой ея. Тома остальных 27-ми неизвестна. Мы полагаем, что «е» кроме 75-ти голосов на с"езде" не только среди посланных, но и среди 30-ти сторонников реформирования арабского алфавита им будут иметь вобщем еще свыше 10-ти голосов.

Bu sənəd Bakı Türkoloji Qurultayında latın əlifbasının qəbulunun təmin olunması üçün aparılan gizli səs hesablamalarını və potensial dəstəyin siyasi qiymətləndirilməsini əks etdirir: qurultayda 132 səsvermə hüququ olan nümayəndə iştirak edəcək; 75 nəfəri “qəti şəkildə” latın əlifbasının lehinə çıxış edəcək (möhkəm tərəfdar kimi); yalnız 30 nəfər ərəb əlifbasının islah edilmiş variantını dəstəkləyir; 27 nəfərin mövqeyi qeyri-müəyyəndir, bu onların ya tərəddüddə olduğunu, ya da nəzarətdən kənar qaldığını göstərir. Müəlliflər ehtimal edirlər ki, bu qeyri-müəyyən və ya zəif müxalif qrupun içindən ən azı 10 səsi latın əlifbası xeyrinə əldə etmək olar.

Bu siyahı SSRİ rəhbərliyinin qurultay öncəsi mövqələrinin rəqəmlərlə qiymətləndirilməsi və əks mövqe tutanların siyahıdan çıxarılması prosesinə işarə edir. Adların üzərindən xətt çəkilməsi, həmin şəxslərin ya dəyişdirildiyini, ya da siyasi baxımdan “etibarsız” sayılıb qurultaydan kənarlaşdırıldığını göstərir.

⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.26-27.

Üzərindən xətt çəkilən adlar:

Samurskiy (Dağıstan)

Qayaz Maksudov (Tatarıstan)

Həbib Zeyni (Başqırdıstan)

Muxaddin Qurban Əliyev (Tatarıstan)

Atnaqulov (Kazan)

Adının üzərindən xətt çəkilənlər təkcə SSRİ vətəndaşları olmamışlar.

Məsələn:

СПИСОК	
персонально приглашаемых из заграницы на тюркологический Съезд востоковедов и тюркологов.	
تورکولوژی قورولتایینه خارجدن شخسا دعوت اولونان تورکولوغلارڭ سیاهیسی	
1) Профессор Менцель (Германия).	(1) پروفیسور مانتسل (آلمانیا)
2) Мут. -Гартман (Германия).	(2) موت. غارتمان (آلمانیا)
3) Свен-Гедин (Stokholm—Швеция).	(3) سوهنقهدين (ستوكهولم - اسويچره)
4) Мейсерови (Венгрия).	(4) مەيساروش (مجارستان)
5) Игнатюс Кунопи (Венгрия).	(5) ايجناطيوس قونوش (مجارستان)
6) Гизе (Германия).	(6) غيزه (آلمانیا)
7) Кеприли Заде Фуад (Турция).	(7) کويريلي زاده فواد (تورکيه)
8) Сами Руфет (Турция).	(8) سامی روفت ()
9) Неджиб Асия (Турция).	(9) نجيب غاصم ()
10) Фуад Раиф (Турция).	(10) فواد رائف ()
11) Али Бек Гусейн Заде (Турция).	(11) علی بک حسين زاده ()
12) Проф. Томсен (Копенгаген).	(12) پروفیسور تومسن (کوپنهاگن)
13) Юлия Немет (Венгрия).	(13) یولیا نemet (مجارستان)
14) Меджид Султан (Персия).	(14) مجید سلطان (ایران)
15) Бурсали-Мамед-Тahir-Бек. (Турция).	(15) بورسالی محمد طاهر بک (تورکيه)
16) В. Ванг (Дармштат Германия).	(16) و. وانگ (دارمشتادت - آلمانیا)
17) Г. Штуцке (Дейпшиг).	(17) غ. شتومکه (لهیسچ)
18) Г. Якоб (Берлин).	(18) غ. یاکوب (برلین)
19) М. Гортен (Будапешт).	(19) م. غورتен (بوداپشت)
20) В. Мункачи (Будапешт).	(20) م. مونکاشی (بوداپشت)
21) Л. Бонелли (Италия).	(21) ل. بونالی (ایتالیا)
22) Ж. Дени (Париж).	(22) ژ. دینی (پاریس)
23) Сетала (Финляндия).	(23) سیتاله (فینلاندیا)

Myt Hartman (Almaniya)

Sven Qedun (Stokholm – İsveçrə)

Gize (Almaniya)

Sami Rüfet (Türkiyə)

Professor Tomsen (Kopenhagen)

Yuliya Nemet (Macarıstan)

Bursalı Məmməd Tahir bəy (Türkiyə)

Q.Ştumme (Leypsiq)

Q.Yakob (Berlin)

B.Munkaşi (Budapeşt)

Onlar latın əlifbasına qarşı mövqedə dayanmışlar, ya ərəb əlifbasının islahatını müdafiə etdikləri, ya da müəyyən edilməmiş mövqeləri səbəbilə ideoloji cəhətdən etibarsız sayılmışlar. Bu səbəbdən qurultaya dəvət olunmaqdan imtina edilib, sonradan siyahıdan çıxarılıblar. Sənədin aşağı hissəsindəki siyasi hesabatla (75 qəti tərəfdar, 30 ərəb əlifbasını dəstəkləyən, 27-si qeyri-müəyyən) tam uyğun gəlir. Yəni bu siyahı ideoloji süzgəclə tənzimlənib və etibarsız hesab edilən şəxslər kənarlaşdırılıb. Bu fakt əvvəlki sənədlərdə təsvir olunan qurultaya əvvəlcədən siyasi müdaxilə və yönləndirmə fəaliyyətini bir daha sübut edir.

Bu faktı təsdiq edən başqa bir sənəd də var:

Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası

Əks-inqilabi casusluq, banditizm və əks-inqilabi mübarizə üzrə

Fövqəladə Komissiya

Азербайджанский Совет Социализма. Советская Республика
Əqs inqilab vəzifədə
Əmək və kəşfiyyətli mübarizədə
AZ. FOVKL'ADƏ KOMISSIYASI
ЧРЕЗВЫЧАЙНАЯ КОМИССИЯ
ПО БОРЬБЕ
С КОНТР-РЕВОЛЮЦИЕЙ ШПИОНАЖЕМ,
БАНДИТИЗМОМ И ПРЕСТУПЛЕНИЕМ
ПО ДОЛЖНОСТИ

Вх. № СКРО.
Отдел СКРО.
(При ответах ссылаться на наш №, число и отдел)
Серия " К ". 28

СЕК. ЕТАРЮ-ЦН. АМЛ /б/ т. НАРАЕВУ.-
Только лично.

Из имеющихся сведений в СКРО АЧН, соотношение сил на тюркологическом фронте следующие:

За Арабский - алфавит	- 61 голос.
" Латинский	- 36 "
" Русский	- 13 "
Не выявленные	- 17 "

Изложенное сообщается Вам для сведения.

ЗАМ. ПРЕДЧЕНА-НАЧ. СОЧ.- / Гарабченко /
НАЧ. СКРО.- / Мороз /

№ 1868
6-е июля 1926 г.
Вак. - Ваку
На №
От " " 1926 г.
О Тюркологическом фронте.

Ц.К. Азербайд. Ком. Пар. (Б)
СЕКРЕТАРИАТ
Введен. № 853
7-е " 11 1926 г.

Bu Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının Türkoloji Qurultay ərəfəsində siyasi mövqe bölgüsü ilə bağlı daxili xüsusi məlumat sənədi, Türkoloji Qurultayda yazı sistemi məsələsi ilə bağlı real mövqe balansını göstərən kəşfiyyat-analitik məlumatdır. Təhlükəsizlik orqanlarının Qaraevə birbaşa çatdırdığı bu rəqəmlər aşağıdakı nəticəni göstərir ki, ərəb əlifbasını dəstəkləyənlər əksəriyyətdədir (61 nəfər); latın əlifbasını dəstəkləyənlər sayca azdır (36 nəfər); 13 nəfər rus əlifbasına üstünlük verir (bu Moskvayönümlü təbəqənin təsirini göstərir); 17 nəfərin isə mövqeyi qeyri-müəyyəndir– bu qrup hələ də manipulyasiya edilə bilər. Bu sənəd SSRİ rəhbərliyinin və yerli partiya orqanlarının qurultay nümayəndələrinin siyasi loyallığını sistemli şəkildə izlədiyini, əlifba məsələsinin tam ideoloji nəzarətə alınması üçün kəşfiyyat və partiya aparatının birgə çalışdığını sübut edir.

Hansı naməlum səbəbdənsə xaricdən dəvət olunan nümayəndələrə “münasibət” dəyişir. Arxiv qovluğunun 33-cü səhifəsində yeni siyahı ilə tanış oluruq:

СПИСОК	
персонально приглашаемых из-за границы на тюркологический Съезд востоковедов и тюркологов.	
تورکولوژی قورولتاینه خارجدن شخشا دعوت اولونان تورکولوغلار	
1) Профессор Менцель (Германия).	۱) پروفیسور مانتسل (آلمانیا)
2) Мут. Гертман (Германия).	۲) موت. غارتمان (آلمانیا)
3) Свен Гедин (Стокгольм—Швеция).	۳) سوننهدين (ستوكهولم - اسويچه)
4) Мейсерови (Венгрия).	۴) ميساروش (مجارستان)
5) Игнатиус Кунот (Венгрия).	۵) ايگناتيوس كونوتش (مجارستان)
6) Гизе (Германия).	۶) غيزه (آلمانیا)
7) Коприли Заде Фуад (Турция).	۷) كوپرلي زاده فواد (توركيه)
8) Сами Руфет (Турция).	۸) سامي رفعت ()
9) Неджиб Асим (Турция).	۹) نجيب اعصم ()
10) Фуад Раиф (Турция).	۱۰) فواد رايف ()
11) Али Бек Гусейн Заде (Турция).	۱۱) علي بك حسين زاده ()
12) Проф. Төмөсө (Копенгаген).	۱۲) پروفیسور تومسەن (قوپنہاگن)
13) Юлиа Немет (Венгрия).	۱۳) يوليئا نيمەت (مجارستان)
14) Меджид Султанэ (Персия).	۱۴) مجيد سلطان (ايران)
15) Бурсалли Мамед Таир Бек. (Турция).	۱۵) بورساللي محمد طاهر بك (توركيه)
16) В. Ванг (Дармштат Германия).	۱۶) و. وانغ (دارمشتات - آلمانیا)
17) Г. Штумме (Лейпциг).	۱۷) غ. شتومه (لایپسیغ)
18) Г. Якоб (Берлин).	۱۸) غ. ياقوب (برلین)
19) М. Гортен (Будапешт).	۱۹) م. غورتن (بوداپشت)
20) Б. Мункачи (Будапешт).	۲۰) م. مونكاشي (بوداپشت)
21) Л. Бонелли (Италия).	۲۱) ل. بونيلي (ايطاليا)
22) Ж. Дени (Париж).	۲۲) ج. دني (پاریس)
23) Сэтала (Финляндия).	۲۳) سەتالە (فینلاندىا)

29 Баку, 8-II-26.
 Второму Саид-Али! 29
 Вот уже вторую неделю я вы-
 дин из строя инфицирующей и
 бронхитом и отбился от работы
 Др. Комиссии. Тем не менее,
 за меня доходят ежедневно
 сведения о работе членов Ко-
 миссии, и это волнует меня
 с каждым днем все больше.
 Когда Ч.К., послав м. Кареева
 в Тифлис для работы Захрани-
 кова о'с'езде, потребовал
 сведений о верооятном соотноше-
 нии сил на съезде по вопросу об
 ахравитие, то Табис дал такие
 цифры:
 за латинский — 75
 за арабский — 30
 остальное — колеблющиеся.

8 fevral 2026-cı il tarixində Zifeld S.Ağamalioğluna məktubla müraciət edir:

Книги "Историческое"
 арабского арабского.
 и т. д.
 Несмотря на мои многократ-
 ные и настойчивые предостере-
 жения в Туркменистан, Узбе-
 кистан-Казахстан, в Киргизии
 и Татарии-Башкирии на-
 ших латинских друзей прове-
 сти нам раскола среди ара-
 биков и организации поста-
 новки, что не сделано до сих
 пор. Почему — поздно !!!
 А арабы свое дело делают.
 Мы все прощаем!
 Если нельзя отстоять
 съезд, то нужно выбросить
 часть зеленых-арабов,
 не посылать им денег на
 проезд (под предлогом, что
 денег больше нет).
 Баку, куплю предостере-
 жения партийные держат
 в строгости секретности во
 всем. У.К. от декар-
 тинских (в частности, от
 Гобан-Даг и К.) все реше-
 ния У.К. и Комфракции
 Др. Комиссии, т. К. касат-
 ь этих декартинских —
 арабов = панисламисты
 и вокруг них враждуют
 немало еще более зловещих
 банайников панисламистов
 под великими масками.
 Саид-Али! Я боюсь
 всего этого. Вам и пойдете
 все свои сомнения в
 вынаживаю в этом
 твоем. У.К. мог — про-
 сьба перестать от вредного

Мамед-Заде уже свои
дела, не стоить крайние, и
все все порядно разоваше.
Я дам другие цифры, сеговас-
ные на более глубоком знании
состояла с'езда:

За латинский - 36

За арабский - 73

За русский - 14

Кавказских - 14.

Состояние сии совсем не благо-
приятно для нашего дела.

Как это поумишлось?

Наши дорогие товарищи Та-
лалович и др., а также и Ян,
Самед-Али, продолжительное
время сими-ком доверили все
которым «наши монополия»
талиямивичи торжественно
которые вводем всех нас в
заблуждение свои, и фотоман

-3-
! Собственно, эти видные
преды и я поддался тако-
му самообману. Но потом
оказалось, что:

- 1) Мамед-Заде - арабист,
- 2) Кривичи - арабисты,
- 3) Убеки - арабисты,
- 4) Ашмарин - сторонник пер-
сико-славянской Кирчи

- 5) Кривичи, Заде - арабисты,
- 6) Ашмарин - либо арабист,
либо русификатор, - в
веськом случае, в гласи-
ной беседе высказался про-
тив латинки.

- 7) Ряд других профессоров, как
русских, так и европейских,
против латинки.

- 8) Павловский опять заявил
пессим об осторожности
и осторожности при-

-6-
отпущения наших инфор-
маторов. Это было тогда
мы сможем принять
действительное меры,
необходимые для победы
латинистов на с'езде.
Теперь /Мамед-Заде/ я
уже повторил об этом, го-
ворил и Рукуле.
Меная члена в нашем
деле

Ваш А. Зигарев

Əziz Səməd ağa!

Artıq ikinci həftədir ki, mən köhnə qrip və bronxit xəstəliyinə tutulmuşam və Təşkilat Komissiyasının işindən kənarlaşmışam. Buna baxmayaraq, mənə hər gün Komissiya üzvlərinin işi ilə bağlı məlumatlar çatdırılır, bu məni getdikcə daha da narahat edir.

ZK (Zaqafqaziya Komitəsi) yoldaş Qarayevi Türkiyəyə göndərmək üçün göndəriş yazanda, sonda qurultay və əlifba məsələsinə dair qüvvələrin ehtimal olunan nisbəti haqqında da məlumat tələb olundu. O zaman Habib aşağıdakı rəqəmləri təqdim etdi:

Latın əlifbasını dəstəkləyənlər – 76 nəfər

Ərəb əlifbasını dəstəkləyənlər – 30 nəfər

Qalanları tərəddüddədir.

Çox dar dairədə və qeyri-dəqiq məlumatlara əsaslanaraq Məmməd zadə komitəyə öz rəqəmlərini verdi. Mən isə başqa rəqəmlər təqdim etdim, onlar qurultayın daha dərin tərkibi əsasında hazırlanmışdı:

Latın əlifbasını dəstəkləyənlər – 36 nəfər

Ərəb əlifbasını dəstəkləyənlər – 73 nəfər

Rus əlifbasını dəstəkləyənlər – 14 nəfər

Tərəddüd edənlər – 14 nəfər

Qüvvələrin nisbəti bizim işimiz üçün heç də ümidverici deyil.

Bu necə baş verdi?

Bizim əziz yoldaşlarımız, eləcə də sən, Səməd ağa, uzun müddətli sükutdan sonra "yeni türk mədəniyyəti gəncliyi"nin təmsilçiləri kimi çıxış etdiniz və hamını öz "mifologiyanız"la çaşdırdınız...

Mən etiraf edirəm ki, əvvəlcə vəziyyəti belə görmürdüm və bu qədər özünəarxayın davranışa təslim olmuşdum. Lakin sonra məlum oldu ki:

1. Çobanzadə ərəb əlifbasının tərəfdarıdır;
2. Kırımlılar ərəb əlifbasının tərəfdarıdır;
3. Özbəklər ərəb əlifbasının tərəfdarıdır;
4. Aşmarin kilsə-slavyan əlifbasının, yəni Kiril yazısının tərəfdarıdır;;
5. Qazax nümayəndələri ərəb əlifbasının tərəfdarıdır,
6. Samoyloviç ya ərəb əlifbasını, ya da ruslaşdırmanı dəstəkləyir, istənilən halda səninlə latın əlifbası barədə mübahisədə razılaşmamışdı,

7. Bir sıra digər professorlar – kimisi rus yönümlüdür, kimisi Aavropa yönümlü, lakin latın əlifbasına qarşıdırlar,
8. Pavloviç isə sonradan ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı ümumiləşdirmə və icmal xarakterli çıxışlar etməyə, təriflərə başladı..., guya ərəb əlifbası dəyişdirilə bilməz və sairə.

Mənim dəfələrlə və israrla irəli sürdüyüm təkidli təkliflərimə baxmayaraq, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Krım və xüsusilə Başqırdıstanda latın əlifbasına keçidlə bağlı ərəbçilər arasında təbliğat işi aparılmalı və təşkili tədbirlər görülməli idi. Bu günə qədər edilməyib. İndi isə artıq gecdir!!! Ərəbçilər öz işlərini gördülər. Biz isə hər şeyi əldən verdik! Əgər Qurultayda vəziyyəti dəyişmək mümkün deyilsə, onda ərəbçiləri artıq heç bir pul xərcləməyə dəyməz, çünki bu artıq mənasızdır.

Bundan əlavə, partiya təşkilatlarımızın rəhbərlərinə tapşırılmalıdır ki, nümayəndələri seçərkən bəzi yerlərdə, məsələn, Belorusiyada, Türkmənstanda (eləcə də, Dağıstanda və Qafqazın digər yerlərində) İKP və Konfransın Təşkilat Komissiyasının bütün tövsiyələrini rəhbər tutsunlar. Çünki bu komissiyaların bir hissəsi, məktəb müəllimləri və s. bitərəf və ərəbçi adamlardır. Onların ətrafına isə daha çox zəhərli və fanatik məktəb müəllimləri toplanır, böyük maskalar altında fəaliyyət göstərirlər.

Səməd ağa! Mən ən çox Sizə inanıram və bütün düşüncələrimi Sizə yönləndirmişəm. Bu məsələdə ümidim yalnız Sizin səsinizə və təsirinizədir.

...“İnformatorlarımızın” optimist məlumatlarına əsaslanmamalıyıq. Yalnız bundan sonra biz obyektiv tədbirlər görüb, qurultayda latınçılar üçün zəruri təşkilati addımlar ata bilərik. Hörmətli Məmməd zadə mən bu barədə Ruhulla ilə də danışmışam.

İşimizdə uğurlar arzulayıram.

Sizin A.Zifeld⁸

Bu məktub bütövlükdə 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı ərəfəsində əlifba məsələsi üzrə siyasi, təşkilati və ideoloji gərginlikləri əks etdirən nadir sənəddir. Məktubun əsas xətti 1926-cı ildə Bakıda keçiriləcək I Türkoloji Qurultay öncəsində əlifba islahatı və latın əlifbasına keçid, qarşıdurmada baş verən mübarizələri əks etdirir, həmin dövrdə, qeyd

⁸ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.29.

olunduğu kimi, türkdilli xalqların ortaq yazı sistemi məsələsi SSRİ miqyasında ciddi bir ideoloji savaşı mövzusunə çevrilmişdi. Məktub müəllifi Zifeld bu mübarizələrin birbaşa içindədir və ələlxüsus latın əlifbasının qızgın tərəfdarıdır.

Latın tərəfdarlarının çox azlıq təşkil etdiyi etiraf edilir və bu, müəllif üçün ciddi təşviş mənbəyidir. Ərəb əlifbasının tərəfdarları uzun müddətdir təşkilatlanıblar, ərazilərdə təbliğat aparıblar (Türkmənistan, Qazaxıstan, Başqırdistan və b. yerlərdə), məktəb müəllimləri və bitərəf nümayəndələr vasitəsilə mövqelərini gücləndiriblər. Latınçılar isə gecikiblər və indi artıq “çox gecdir”.

Zifeld məktubda ciddi bir təhlükəyə işarə edir: təşkilat komissiyalarına seçilən bəzi “bitərəf” nümayəndələr əslində ərəb əlifbasının gizli tərəfdarlarıdır, onların ətrafında “zəhərli” və “fanatik” təbliğatçılar cəmləşib və bu proseslər “böyük maskalar altında” həyata keçirilir. O, məktubda siyasi və təşkilati cəbhədə atılmalı olan addımları sadalayır, məsələn, partiya rəhbərlərinə nümayəndə seçkilərində diqqətli olmalı, İKP və Təşkilat Komissiyasının tövsiyələrinə birmənalı əməl edilməli, əgər vəziyyət dəyişməyəcəksə, ərəbçi nümayəndələri dəstəklənməməsi, çünki bu iş uduzulub.

Məktub təkcə siyasi hesabat deyil, şəxsi etiraf və son ümiddir. Zifeld S.Ağamalıoğluна səmimi şəkildə müraciət edir, “ən çox Sizə inanıram” deyərək onu latınçılığın son ümidi kimi görür – “ümidim yalnız sizin səsinizə və təsirinizədir!” deyərək etiraf edir. Bu məktub həm daxili ideoloji savaşın, həm də təşkilati təbliğatın zəifliyinin reallığını göstərir: əlifba dil məsələsi yox, ideoloji identiklik, millətçilik, ruslaşdırma və panislamçılıq – panturançılıq arasında gedən mədəni qarşıdurmanın əsas cəbhəsi idi. Latınçılar və ərəbçilər arasında aparılan mübarizə SSRİ rəhbərliyinin gözündə hansı ideoloji xəttin qalib gələcəyinə dair ölçü vahidi idi.

fevral 1926-cı il tarixli AK(b)P MK yanında Türkoloji Qurultayın təşkili ilə bağlı keçirilmiş yüksək səviyyəli tarixi müşavirə (protokol 2):⁹

30

ПРОТОКОЛ № 2.

СОВЕЩАНИЯ ПРИ ЦК АКП (б) ПО ВОПРОСАМ ТУРКОЛОГИЧЕСКОГО С'ЕЗДА.

9-го февраля 1926 года.

Присутствовали т.т. Агамали-оглы, Агавердиев, Ахундов Р., Багиров, Зифельдт, Караев, Панах Расимов, М. Султанов, Темиров, Гусейнов, Мамед-Заде, Музафар, Мусабеков, Ширванли, Эфендиев С.М..

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ тов. КАРАЕВ.

Слушали	Постановили
1. Вопросы Туркологического С'езда. (т. Караев.)	1. а/ Окончательно установить срок созыва Туркологического С'езда на 25-ое февраля 1926 года. б/ Поручить т. Агамали-оглы созвать заседание Комтракции Оргкомиссии по созыву С'езда, совместно с Комтракцией Азербайджанской делегации на С'езд, и в 24 часа пересмотреть список приглашаемых персонально делегатов на С'езд под углом зрения отношения приглашаемых к новому турецкому алфавиту. Пересмотренный список согласовать с Секретариатом ЦК АКП (б).

Əsas nəticələr:

1. Tarix təsdiqlənir: qurultay 25 fevralda keçirilsə. Bu, artıq təsadüfi təşəbbüs deyil, dövlət miqyaslı, planlı bir prosesdir.

2. İştirakçıların siyahısına ideoloji süzgəcdən yenidən baxılır, qeyd olunur:

– 24 saat ərzində bütün dəvət olunanların siyahısı yenidən gözdən keçirilsin;

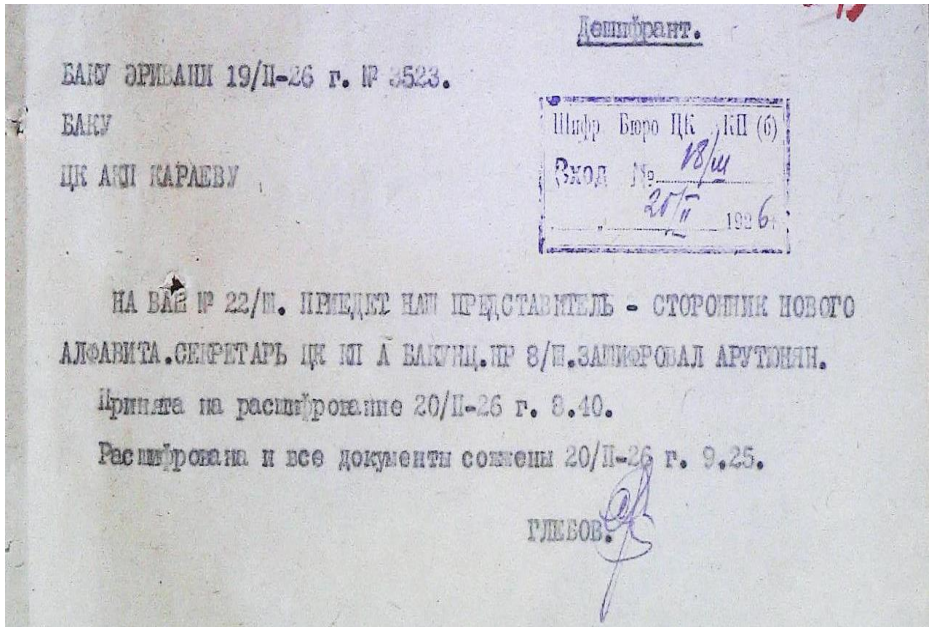
– şəxslərin latın qrafikalı əlifbaya münasibətləri əsas götürülərək təhlil olunsun;

– yalnız yeni əlifbanın tərəfdarları siyahıda saxlanılsın və ya əlavə edilsin.

⁹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu, s.56.

3. Təşkilat Komissiyasının operativ işi: Ağamalıoğluna birmənalı şəkildə rəhbərlik tapşırılır və işlərin sürətlə həyata keçirilməsi tələb olunur.

1926-cı il fevralın 25-də keçiriləcək Türkoloji Qurultayın tarixi Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi səviyyəsində qəti şəkildə təsdiqlənir.

Qlebovun imzası ilə 19 fevral tarixində Tiflisdən Qarayevə ünvanlanmış deşifrə olunan məktub Mərkəzi Komitənin Bürosuna göndərilir.

Qarayevə və Mirzoyana aşağıdakı göstərişin sonuncu bəndinə dair öz mülahizələrinizi təcili şəkildə teleqramla bildirin.

Siyasi Büro qərara alır: Orconikidze və Nazaretyan icra etsinlər. 18/II-26 tarixli MK qərarına əsasən:

Bakı Türkoloji Qurultayı haqqında:

Kommunistlər Qurultayda yalnız latın qrafikasına keçidin mümkünlüyünün müzakirəsi ilə məhdudlaşmağı, bu keçidə dair kəskin, qəti qərar qəbul edilməməsini təmin etməlidir. Qurultaydan sonra daimi fəaliyyət göstərəcək bir seçkili orqanın yaradılması məsələsi qaldırılmamalıdır. Qurultayın keçirilməsi üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya təyin edilsin; sədr: yoldaş Orconikidze, üzvlər: Ağamalıoğlu, Pavloviç, Naqovisin və Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinin nümayəndəsi. Əgər komissiyanın

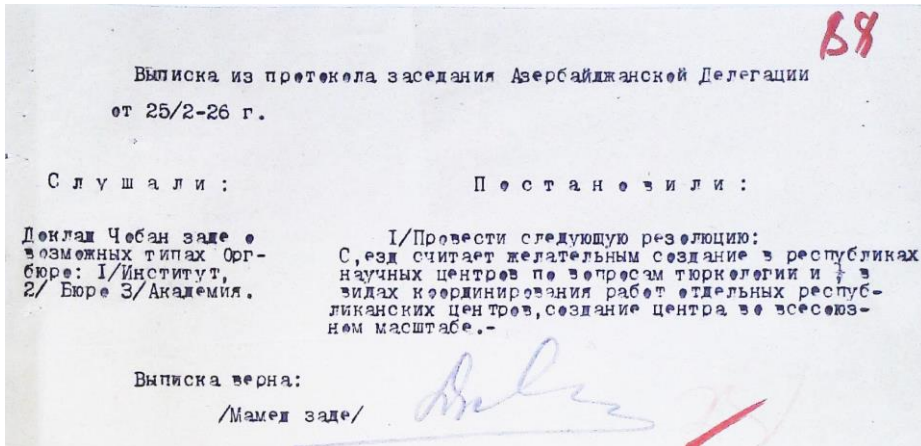
tərkibində dəyişiklik və ya əlavələr zəruri olarsa, bu barədə MK-ya məlumat verilsin. (MK sənəd nömrəsi: № 111/OP-9/6. “MK Katibi — yoldaş Stalin.”). Katib Nazaretyan

Məktub 20 fevral tarixində yandırılmışdır.¹⁰

Komissiyanın qurulması Stalinə bağlıdır. Təyin olunan komissiyanın sədri Orconikidze, üzvlər Ağamalıoğlu, Pavloviç, Naqovitsin və Azərbaycan MK-nın nümayəndəsi. Komissiyanın dəyişməsi və ya genişləndirilməsi yalnız Stalinə tabe olan MK Katibliyinin icazəsi ilə mümkündür (№ 111/OP-9/6). Bu isə göstərir ki, qurultay birbaşa Stalinə hesabatlı olan strateji platformadı.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Katiblik Bürosunun sədri (Nikolayev)

25 fevral 1926-cı ildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin iclasında Çobanzadə çıxış edərək mümkün təşkilati formalar barədə – *institut, büro, akademiya* – məruzə edir. Bu sənəd Azərbaycan nümayəndə heyətinin təşəbbüsünü göstərir: onlar yalnız respublika səviyyəsində deyil, həm də ümumittifaq miqyasında Türkologiji Mərkəzin yaradılmasını vacib hesab edirlər. Bu, qurultayın sırf elmi təşəbbüsləri ilə mərkəzdən gələn siyasi nəzarətin kəsişdiyi nöqtələrdən biridir.

¹⁰ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.59.

Qurultay hesab edir:

- respublikalarda türkoloji məsələlərlə məşğul olacaq elmi mərkəzlərin yaradılması arzuolunandır,
- həmin mərkəzlərin işini əlaqələndirmək üçün ümumittifaq miqyasında vahid mərkəzin yaradılması zəruridir.¹¹

Çıxarışın düzgünlüyünü Məmməd zadə təsdiq edib.

1. **Elmi təşəbbüs.** Bu sənəd göstərir ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti yalnız lokal maraqlarla kifayətlənməyib, türkologiyani SSRİ miqyasında koordinasiya etmək təşəbbüsünü irəli sürüb. Bu, qurultayın sırf “elmi” tərəfini əks etdirir.

2. **İnstitutlaşma tendensiyası.** “İnstitut – Büro – Akademiya” ardıcılığı əslində elmi mərkəzlərin sovet dövründə hansı formalarda təşkil oluna biləcəyinə dair strateji baxışı göstərir. Çobanzadə burada gələcək Elmlər Akademiyası modelinin cizgilərini cızır.

3. **Siyasi kəsişmə.** Belə bir ümumittifaq mərkəzinin yaradılması Moskvanın maraqları ilə toqquşur: elmi koordinasiya adı altında vahid ideoloji mərkəzin qurulması, respublikalardakı mərkəzlərin isə yalnız filial səviyyəsində qalması. Yəni təşəbbüs elmi mahiyyət daşısa da, nəticədə mərkəzdən nəzarətin güclənməsinə xidmət edəcəkdə.

Bu sənəd, Azərbaycan nümayəndə heyətinin türkologiyani müstəqil elmi istiqamət kimi təşkilatlandırmaq istəyini göstərir. Onların təklifləri gələcəkdə SSRİ miqyasında Türkoloji Mərkəz ideyasının əsasını qoyur. Lakin eyni zamanda bu təşəbbüs Moskvanın mərkəzləşdirici siyasəti ilə üst-üstə düşərək onun nəzarət mexanizminə çevrilir.

Bu təşəbbüsdən dərhal bir gün sonra Qarayev və Mirzoyanın imzası ilə yoldaş Stalinə məktub göndərilir.

Moskva

VKP(b) MK-ya, yoldaş Stalinə

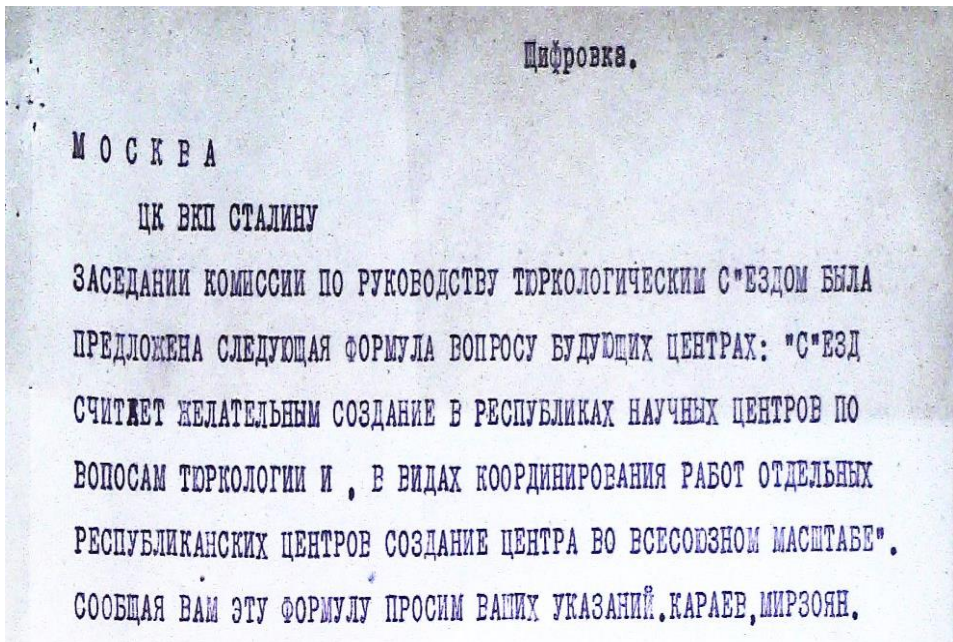
Türkoloji Qurultaya rəhbərlik üzrə Komissiyanın iclasında aşağıdakı formula irəli sürüldü:

¹¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.88.

“Qurultay hesab edir ki, respublikalarda türkoloji məsələlərlə məşğul olacaq elmi mərkəzlərin yaradılması arzuolunandır və ayrı-ayrı respublika mərkəzlərinin işini əlaqələndirmək məqsədilə ümumittifaq miqyasında vahid bir mərkəzin yaradılması zəruridir.”

Bu formulu Sizə bildirərək göstərişlərinizi xahiş edirik.

İmza: Qarayev, Mirzoyan 26.II.1926¹²

1. Azərbaycan təşəbbüsü – Moskva nəzarəti:

Azərbaycan nümayəndələrinin (xüsusilə Çobanzadənin ideyasına uyğun) qəbul etdiyi qətnamə birbaşa Stalinə göndərilir. Bu, o deməkdir ki, respublika səviyyəsində qəbul edilən elmi təşəbbüs belə, yalnız Moskvanın və şəxsən Stalinin təsdiqindən keçməli idi.

2. İkipilləli idarəetmə mexanizmi:

–Birinci pillə: Qurultay daxilində respublikaların təşəbbüsləri.

–İkinci pillə: Mütləq şəkildə mərkəzə – Stalinə raport.

¹² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.89.

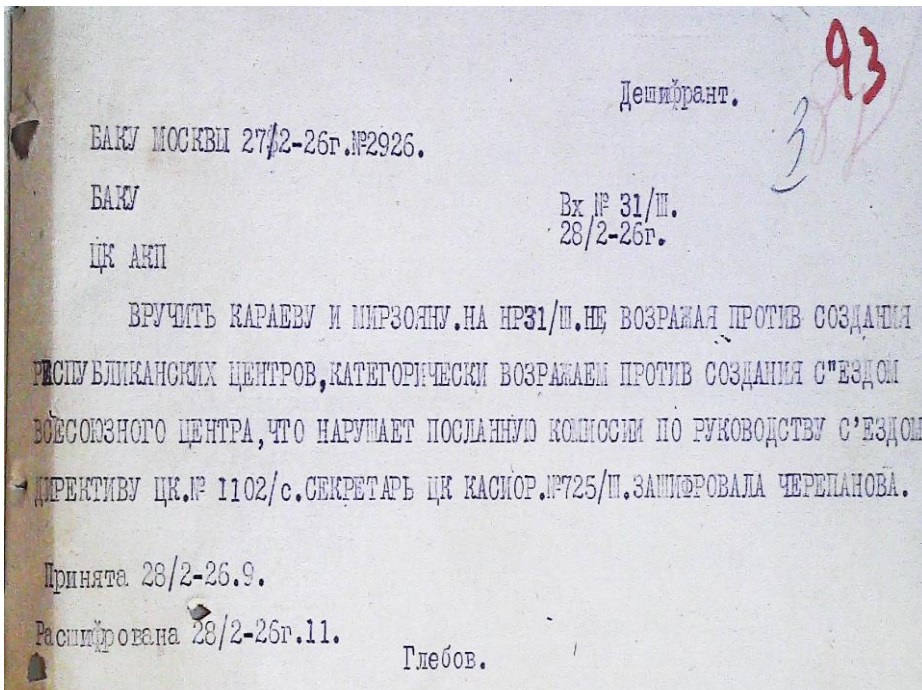
Yəni “elmi ideya” siyasi təsdiqdən keçmədən hüquqi qüvvə qazana bilmirdi.

3. Qarayev və Mirzoyanın mövqeyi:

Bu sənədi imzalayanlar arasında Qarayevin olması təsadüfi deyil, o, həm Azərbaycanın, həm də Zaqafqazıyanın əsas icraçı siması, Mirzoyan isə Moskvanın etibar etdiyi fiqur idi.

Bir daha aydın olur ki, Ümumittifaq Türkoloji Mərkəz ideyası Bakı nümayəndələrinin təşəbbüsü kimi səslənsə də, onun taleyi tamamilə Stalinin şəxsi göstərişindən asılı idi. Qurultayın “elmi müzakirə” kimi təqdim olunsada, əslində birbaşa siyasi-hakimiyyət şəbəkəsi vasitəsilə işlədiyini aydın göstərir.

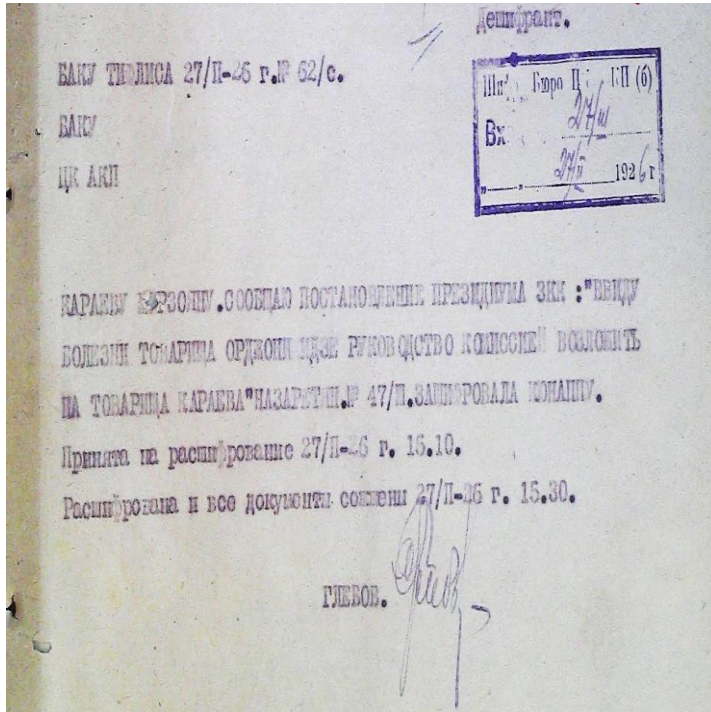
27 fevralda Bakıya Moskvadan göndərilən şifrəli teleqramın fevralın 28-də deşifrovkası. Artıq başqa mətləblərdən xəbər verir.¹³

¹³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.93.

Burada Moskvanın mövqeyi açıq şəkildə ifadə olunub:

Respublika mərkəzlərinin yaradılmasına qarşı çıxırırlar (yəni hər respublikada öz elmi mərkəzi ola bilər). Amma Ümumittifaq Mərkəzinin yaradılmasına qəti etiraz edirlər, çünki bu, artıq mərkəzin nəzarətini zəiflədirdi: Azərbaycan nümayəndələrinin təşəbbüsünə (Ümumittifaq Türkoğlu Mərkəzi qurmaq ideyasına) qarşı bir bloklama idi. Sənəd Moskva ilə Bakı arasındakı nüfuz mübarizəsinin bariz nümunəsidir.: Moskva yalnız yerli mərkəzlərə icazə verir, lakin vahid ümumittifaq orqanının qurulmasına qəti şəkildə qarşı çıxır.

Qarayev və Mirzoyana!

Bu sənəddə qeyd olunur ki, Orconikidze xəstə olduğuna görə Qurultay üzrə Komissiyanın rəhbərliyi Qarayevə həvalə edilir.¹⁴ Bu, çox mühüm siyasi qərarıdır, çünki Orconikidze mərkəzi fiqur idi, onun səlahiyyətlərinin Qarayevə ötürülməsi qurultayın idarə olunmasında Azərbaycan tərəfinin

¹⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s.92.

mövqeyini daha da gücləndirirdi. Sənədin üzərindəki vaxt fərqi göstərir ki, məlumat şifrəli teleqramla gəlmiş, sonra deşifrə edilərək rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qurultay sənədlərinin stenoqrafik qaydada Moskvaya göndərilməsi göstərir ki, mərkəz prosesləri anbaan izləyir və gələcək siyasi qərarların əsasını bu materiallara söykəyirdi. Bu, həm də Sovetlərin milli respublikalarda mədəniyyət və dil siyasətini birbaşa nəzarətdə saxladığını sübut edir. Türklüyün bir fikir tarixi vardır, onun məxfi sənədlərlə araşdırılması qarşımızda yeni üfüqlər açır. Sənədlər bir daha təsdiq edir ki, 1926-cı il Bakı Türkooloji Qurultayı elmi forum olmaqla yanaşı, Sovet dövlətinin milli siyasətinin mühüm siyasi aləti idi. Onun hər addımı Moskvaya hesabat şəklində ötürülür, mərkəzi partiya orqanları isə Qurultayın nəticələrini öz ideoloji xəttinə uyğunlaşdırırdı.

Надир Мамедли (Азербайджан)

I Всесоюзный тюркологический съезд в материалах секретных архивов

Резюме

В статье на основе архивных материалов исследуется проведение Тюркологического съезда, состоявшегося в Баку в 1926 году. Впервые в научный оборот вводятся совершенно секретные документы, хранящиеся в Архиве общественно-политических документов Управления делами Президента Азербайджанской Республики. Эти документы отражают подготовку съезда, отбор его участников, организационные вопросы, а также механизмы контроля советской власти над данным процессом.

Согласно архивным материалам, Тюркологический съезд был не только научным мероприятием, но и важным инструментом советской политики. В статье кратко освещаются вопросы созыва съезда, определения и приглашения делегатов, формирования повестки дня, контроля со стороны Москвы и партийных органов, а также другие аспекты его организации.

Ключевые слова: *I Всесоюзный тюркологический съезд, секретные архивные документы, латинский алфавит, советская национальная политика, тюркологические исследования.*

Nadir Mammadli (Azerbaijan)

The First All-Union Turkological Congress in Secret Archival Documents

Abstract

The archival materials of the First Turkological Congress that held in Baku in 1926 are researched in the article. The top-secret documents preserved in the Archive of Social-Political Documents of the Administration of Affairs of the President of the Republic of Azerbaijan are introduced into scholarly circulation for the first time. These documents reflect the preparation of the Congress, the selection of participants, organizational issues, and the mechanisms through which the Soviet authorities supervised the process.

According to the archival materials, the Turkological Congress was not only a scholarly event, but also an important means of Soviet policy. The article briefly discusses The convening of the Congress, the selection and invitation of representatives, the formation of its agenda, the supervision exercised by Moscow and Party bodies, and other related issues are shortly reflected in the article.

Keywords: *the First All-Union Turkological Congress, secret archival documents, Latin alphabet, Soviet nationality policy, Turkological studies.*
